

“Alisher Navoiy va XXI asr”

8-ULUSLARARO KONFERANSI MATERIALLARI

Toshkent-Boku, 2023-yil 6-7-fevral

“Əlişir Nəvai və XXI əsr”

8-ci BEYNƏLXALQ KONFRANS MATERIALLARI

Daşkənd-Bakı, 6-7 fevral 2023-cü il

“Alisher Navo'i and the 21st century”

8th INTERNATIONAL CONFERENCE PROCEEDINGS

Tashkent-Baku, February 6-7, 2023

بوسوزکیم
آندین خیر پر
کرم الناس علی قدر عقولهم
کری شریف یوق ساندین
غایت بولغای یردی رعایت

I SHO‘BA. ALISHER NAVOIY ADABIY-ILMIY MEROSINING BASHARIYAT TAMADDUNIDA TUTGAN O‘RNI

BIRINCI OTURUM. ALIŞIR NEVAI BİLIMSEL MİRASININ BEŞERÎ DÜŞÜNCE TARİHİNDEKİ YERİ

PANEL I. THE PLACE OF THE SCIENTIFIC HERITAGE OF ALISHER NAVOI IN HUMAN CIVILIZATION

ALISHER NAVOIY VA MAONIY AHLI

Nurboy JABBOROV
f.f.d., prof. (O‘zbekiston)

Annotatsiya

Maqolada Alisher Navoiy ijodida “ma’ni” va “ahli maoniy” istilohlarining qo‘llanishi va badiiy talqini masalalari tahlil qilingan. Ushbu istilohlar buyuk shoir ijod konsepsiyasining asosini tashkil etishi ilmiy jihatdan isbotlangan.

Kalit so‘zlar: *ma’no, ahli ma’ni, surat, ahli surat, ijodiy konsepsiya, talqin.*

Annotation

The article analyzes the issues of the use and artistic interpretation of the terms "ma'ni" ("meaning") and "ahli maoniy" ("carriers of thoughts") in the works of Alisher Navai. It has been scientifically proven that these concepts form the basis of the concept of the great poet's work.

Key words: *meaning, carriers of thoughts, surat (superficial glance), ahli surat (representatives of superficial glances), creative concept, interpretation.*

“Ma’ni” va “ahli maoniy” tushunchalari hazrat Alisher Navoiy dunyoqarashi va ijodkor sifatidagi konsepsiyasini belgilashda alohida o‘rin tutadi. O‘z navbatida, buyuk shoir asarlarida bu tushunchalarning ziddi o‘laroq “surat”, “ahli surat” atamaları qo‘llangani kuzatiladi.

Avvalo, bu tushunchalar mohiyatiga oydinlik kiritmoq zarur. Hazrat Alisher Navoiy asarlarida bu tushuncha quyidagicha talqin etilgani kuzatiladi: 1) “ma’ni”, “maoniy” istilohlarining mohiyatini ochuvchi fikrlar ifodasi; 2) maoniy ahlining darajasi balandligi va ularning qarashlari jamiyat hayoti hamda millat badiiy-estetik tafakkuri uchun mezon bo‘la olishi; 3) maoniy ahliga mansub salaflar va zamondoshlar vasfi; 4) ahli ma’ni va ahli surat munosabati masalasi. Bular, o‘z navbatida, hazrat Alisher Navoiyning ushbu tushunchalarga doir ijodiy-falsafiy konsepsiyasini mujassam etadi.

“Ma’ni”, “maoniy” istilohlarining mohiyatini ochuvchi fikrlar ifodasi. “Badoyi’u-l-bidoya” devoni debochasida ham buyuk shoir mana bunday yozadi: “Yana bir bukim, go‘yiyo ba’zi el ash’or tahsilidin va devon takmilidin g‘araz majoziy husnu jamol tavsifi va maqsud zohiriy xattu xol ta’rifidin o‘zga nima anglamaydururlar. Devon

topilg'aykim, anda ma'rifatimiz bir g'azal topilmag'ay va g'azal bo'lg'aykim, anda mav'izatangiz bir bayt bo'lmag'ay. Mundoq devon bitilsa, xud asru behuda zahmat va zoyi' mashaqqat tortilg'on bo'lgay" [Navoiy, 1987: 21]. Bu o'rinda buyuk adib *majoziy husnu jamol tavsifi* va *zohiriy xattu xol ta'rifidin o'zga nima anglamaydigan el* deganda, aynan ahli suratni nazarda tutadi. "Ma'ni" tushunchasiga oydinlik kiritar ekan, Navoiy uning "ma'rifatimiz, mav'izatangiz" bo'lmog'i zarurligiga e'tibor qaratadi.

Aslida, "ma'ni", "maoniy" istilohlari adabiyot ilmining o'zagini tashkil etadi. "G'iyosu-l-lug'ot"da adab ilmining sarf, nahv, maoniy, bayon, bade' kabi tarmoqlarini jamlashiga urg'u berilgan. "Muntaxabu-l-lug'at"da esa uning adabiyot ilmiga doir adab, lug'at, sarf, ishtiyoq, nahv, maoniy, bayon, aruz, qofiya, rasmi xat, she'rdagi qariz ilmi (she'rning fasohat va balog'at jihatidan mukammalligi yoki nuqsonli ekanini ajratadigan ilm) kabilarni mujassam etishi bayon etilgan. Har ikkala lug'atda ham "maoniy" adabiyot ilmining asosiy ruknlaridan ekani aytilgan. "Ahli maoniy" tushunchasi esa yanada kengroq va teranroq ma'nolarni anglatadi. Dehxudoning "Lug'atnoma"sidagi: "Ahli ma'ni – surat va zohir ahlining ziddi. Ma'ni va botinga e'tibor qaratuvchi haqiqat ahli" [Dehxudo, 1377: 5148], degan izoh ham bu fikrni tasdiqlaydi. Yana boshqa manbada ahli ma'ni – "fahm-u farosat, ma'rifat sohiblari" [<https://vazhaju.tj/word>] ekani ta'kidlanadi. "Al-mo'jamu-l-vasiy" lug'atida ahli maoniy maqtoqli sifatarga ega insonlar ekani ta'kidlanib, balog'at ilmlaridan biri bo'lgan so'zning asl mohiyatini anglashga xizmat qiluvchi maoniy ilmi haqida ham ma'lumot berilgan.

Hazrat Alisher Navoiy asarlarida "ahli maoniy" atamasi ko'p qo'llangan. "Favoyidu-l-kibar" devonidagi g'azalidan olingan mana bu maqta' baytda ulug' shoirning bu toifaga munosabati, ayniqsa, yaqqol ifodalangan:

*Ey Navoiy, ista ma'ni olamikim, keldi dun,
Har kishikim mayli ushbu dunyoi dun soridur.*

[Navoiy. Favoyid ul-kibar, 2013: 189].

"Navoiy asarlari lug'ati"da "dun" so'ziga quyidagicha izoh berilgan: 1. Past. 2. Razil, nokas [Navoiy, 1972: 201]. Baytning dastlabki satridagi "dun" so'zi ayni ma'noda kelgan. Shunga ko'ra, baytda ma'ni olamini istashga da'vat etilar ekan, dunyoi dun – tuban dunyoga mayl qo'ygan har kishi pastlikka qulagani ta'kidlanadi. Ya'ni, buyuk mutafakkir nazdida, dunyo – insonning kamolotga erishmog'i yo'lidagi to'siq, uni tubanlikka qulatguvchi illatdir. Bundan xalos bo'lmoqning yagona yo'li – ma'ni istamoq.

Mana bu baytda ham ma'ni nechog'liq muhim ekaniga urg'u berilgani kuzatiladi:

*Kishiki zohiri oshuftadur zamirig'a boq,
Basoki ma'ni erur poku lafz nomarbut.*

[Navoiy. Navodir ush-shabob, 2013: 285].

Ya'ni ulug' shoir tashqaridan qaraganda parishon ko'ringan kishining zamiriga, siyratiga boqishni tavsiya etadi. Chunki so'z bir-biriga bog'lanmagandek tuyulgani bilan ma'no o'zining pokligini saqlab qoladi. Bu orqali Navoiy odamning asl mohiyati zohirda emas, botinda – ma'nida ekaniga diqqat qaratadi.

Ma'no va so'z biri ikkinchisiz hech qanday qiymatga ega emasligi borasida hazrat Navoiy buyuk salafllari, xususan, Shayx Nizomiy Ganjaviy bilan hamfikir ekanini ta'kidlash kerak. "Panj ganj" muallifi "Xusrav va Shirin" dostonida, jumladan, mana bunday yozgan edi:

*Suxankim manbaya ma'no emas ul,
Yozib, takror etishga arzimmas ul.*

*Qiyinmas so'z tizib, nazm aylamak, lek
Kerakdir so'zga ixlos, jonfidolik* [Nizomiy, 2019: 49].

Nizomiy talabiga ko'ra, teran ma'noni ifoda etmagan so'z yozib takror etishga arzimaydi. So'zning nazm ipiga tizilishi hali she'r degani emas, chinakam she'r bo'lishi uchun poetik matn zamirida chuqur ma'nodan tashqari ixlos va jonfidolik tajassum topmog'i zarur. Yana bir sharti, oz so'zda ko'p ma'no ifodalanmog'i (*Yuz etma bir so'zingni, yuzni bir et*), me'yorga amal qilinmog'i (*Kerakdir so'zga ham suv singari had*) lozim.

Hazrat Navoiy "Hayratu-l-abror" dostonida:
*Nazmda ham asl anga ma'ni durur,
Bo'lsun aning surati har ne durur.
Nazmki ma'ni anga marg'ub emas,
Ahli maoniy qoshida xo'b emas –*

[Navoiy. Hayrat ul-abror, 2013: 51]

deb yozar ekan, ulug' mutafakkir bu orqali zamonlar kelib nazmning suratida yangilanishlar bo'lishini bashorat qilgan. Buyuk shoir nazmning rango-rang liboslar bilan ziynatlanishi tabiiy ekanini ta'kidlash barobarida, har qanday shaklda bo'lishidan qat'i nazar, "asl anga ma'ni" ekanini alohida ta'kidlaydi. Ma'ni jihatdan marg'ub bo'lmagan nazm maoniy ahlining e'tiborini qozona olmasligiga e'tibor qaratadi.

Ta'kidlash zarurki, shayx Nizomiy ham, hazrat Navoiy ham "ma'ni"ga urg'u berar ekan, zinhor badiiyatni inkor etmaydi. Aksincha, nazmda yoki nasrda bitilgan bo'lishidan qat'i nazar, so'z san'ati namunasida teran mazmun va go'zal badiiyat uyg'unligi talab etilishini ta'kidlaydi. Har ikki mutafakkir o'z asarlari orqali buning beqiyos namunasini ko'rsatadi.

Maoniy ahlining darajasi balandligi va ularning qarashlari jamiyat hayoti hamda millat badiiy-estetik tafakkuri uchun mezon bo'la olishi. Ma'ni ahlining haqiqat ahlini anglatishi eslandi. Mana bu baytda ifodalangan ma'noning aslligi hadisi sharif zevaridan ekani haqidagi buyuk shoir fikri ham buni tasdiqlaydi:

*Navoiy, qilmag'il bas nazm birla durfishonlig'kim,
Maoniy bikrig'a zavar hadising gavharindindur.*

[Navoiy. Navodir ush-shabob 2013: 194].

Hazrat Navoiy she'riyatida ilohiy ishq talqini yetakchilik qilishi isbot talab qilmaydi. "Badoyi'u-l-vasat" devonidan olingan mana bu bayt ahli ma'ning aynan ilohiy ishq egalari mazmunida kelgani jihatidan alohida ahamiyatga ega:

*Ishqim ahvolig'a mutlaq voqif ermastur xirad,
Qayda topqay ahli ma'ni holidin nodon vuquf.*

[Navoiy. Badoyi' ul-vasat 2013: 310]

Buyuk shoir nazdida xirad – aql ishq ahvolidan hech qachon voqif bo'la olmaydi. Bu esa, nodonning ahli ma'ni holidan voqif bo'la olmasligi kabidir. Ana shu fikr ham hazrat Navoiy nazdida ahli ma'ning darajasi nechog'liq baland bo'lgani isbotidir.

“Nasoyimu-l-muhabbat”dagi Uvays Qaraniy zikri maoniy ilmining boshqa ilmlar o‘rtasida tutgan o‘rni nechog‘liq baland ekaniga dalil bo‘la oladi. Hazrat Navoiyning yozishicha, Uvays Qaraniy: “Hazrat Risolat s. a. v.ni ko‘rmabdur erdi va ul Hazrat ham oni zohir ko‘zi bila ko‘rmabdur erdilar. Ma‘noyu ruhoniyyat yuzidin tarbiyyat qilib erdilar” [Navoiy. Nasoyim ul-muhabbat 2013: 99]. Rasululloh s.a.v.ning hayotda biror marta diydorlashmoq nasib etmagan xos bir ummatiga **ma‘no** va ruhoniyyat tarbiyyasini berganining o‘ziyoq maoniy ilmining darajasini ko‘rsatadi.

“Muhokamat ul-lug‘atayn”da maoniy ilmi avliyullohga xos ekani mana bunday ifodalangan: “Va avliyoyi kibor va mashoyixi oliy miqdor qaddasa ollohu asrorahum ko‘prak haqoyiq va maorifki surubturlar va **maoniy zebolarin taqdir libosiga kiyurubdurlar**. Ul farxunda iborot va ul xujasta alfoz va ishorot bila voqe‘ bo‘lubdur” [Navoiy. Muhokamat ul-lug‘atayn, 2013: 514]. “Maoniy zebolari” deyilganda, Haq va haqiqatga dalolat qiladigan ma‘nolarning fasohat va balog‘at bilan ifodalanishi nazarda tutilgan. Ya‘ni ulug‘ valiyalar va oliy maqomli mashoyixlar haqiqat va ma‘rifatni maoniy go‘zalliklari orqali yetkazganlar. Bu maoniy go‘zalliklari “farxunda iborot” – qutlug‘ iboralar, “xujasta alfoz va ishorot” – muborak so‘zlar va ishoralar orqali ifodalangan. Bu esa, o‘z navbatida, ularning xalqqa haqiqat va ma‘rifatni yetkazishlarida yuksak natijalar bergan.

“Navodiru-sh-shabob” devonidagi 8-qit‘a “Ma‘ni ahlidin gadolig‘ bashorati va suvrat ahlidin shohlig‘ ishorati” deb nomlangan. Qit‘a matni buyuk shoirning maoniy ahliga munosabatini teranroq anglash imkonini berishi jihatidan ham qimmatlidir:

*Ahli ma‘ni guruhida zinhor,
Hech or aylama gadolig‘din –*

*Kim, bularg‘a gadolig‘ ortug‘dur,
Ahli suvratga podsholig‘din.*

[Navoiy. Navodir ush-shabob 2013: 686].

Ya‘ni qit‘ada ta‘kidlanishicha, ahli ma‘ni guruhida gadolikdan or etmaslik zarur. Negaki, *ahli ma‘ni va ahli suvrat, podsholig‘ va gadolig‘* tushunchalari o‘rtasidagi tazod orqali buyuk shoir teran falsafiy mazmunni, ta‘bir joiz bo‘lsa, o‘z e‘tiqodiy-falsafiy qarashlarining asosini ifodalagan. Ya‘ni shoir fikricha, ahli suvratga podsho bo‘lishdan ko‘ra ma‘ni ahliga gado bo‘lmoq avloroqdir.

“Lison ut-tayr”da er kishini himmat ulug‘lashini ta‘kidlar ekan, ulug‘ shoir mana bunday yozadi:

*Erga himmatdin berur yuz e‘tibor,
Johu mulku ganjning ne daxli bor.*

*Mol o‘lub gar yo‘q kishining himmati,
Ma‘ni ahli ollida yo‘q izzati.* [Navoiy. Lison ut-tayr 2013: 177].

Demak, buyuk mutafakkir dunyoqarashiga ko‘ra, ma‘ni ahli nazdida johu mulku ganjning zarracha ham e‘tibori yo‘q va bu toifa izzatiga mol-dunyo bilan emas, faqat himmat orqaligina erishmoq mumkin. Hazrat Alisher Navoiy “...hech qachon o‘tkinchi mol-dunyoga bo‘lgan muhabbat changini va bu dunyoning narsalariga qiziqish g‘uborini

himmat etagiga qo'ndirmagan"i [Navoiy. Xamsat ul-mutahayyirin 2013: 116-117] uchun ham maoniy ahlining sohibqironi maqomiga ko'tarilgan.

Maoniy ahliga mansub salafilar va zamondoshlar vasfi. Davlatshoh Samarqandiyning "Tazkiratu-sh-shuaro"sida Mirzo Ulug'bek: "... yulduzlar ilmida osmon qadar yuksalib bordi, maoniy ilmida qirqni qirq yordi" [Samarqandiy 1981: 148], deya ta'riflanadi. Hazrat Navoiy ham salafilar va zamondoshlarining maoniy ilmidagi darajasini yuksak baholagan. Ularga har bir dostonida bergan ta'rifi fasohat va balog'atda biri-biridan qolishmasligi jihatidan alohida ahamiyatga ega. Jumladan, "Hayratu-l-abror"da Nizomiy Ganjaviyni mana bunday ta'riflaydi:

*Xoni latoyifqa so'zi munqasim,
Durri maoniyg'a tili muntazim...*

*"Quddisa sirruh" — ne maoniydur ul,
Ruhi quds fayzi nishonidur ul.* [Navoiy. Hayrat ul-abror 2013: 40]

Buyuk salafining so'zlari latif so'zlar dasturxonining bezagi, tilidan har doim maoniy durlari sochilgan, "quddisa sirruh" ("sirlari muqaddas qilinsin") – ma'nolari qanchalik mukammal ekanini ta'riflaydi.

"Layli va Majnun"da buyuk salafining: "Ma'ni haramin musaxxar, So'z bikrini g'arqi zavar etgan" [Navoiy. Layli va Majnun 2013: 28]ini ta'kidlasa, "Saddi Iskandariy"da: "Bu yanglig'ki ganji maoniy to'kub, Jahon ahlig'a jovidoniy to'kub... Kelib tab'i garduni oliy asos, Maoniy duri anda anjumqiyos" [Navoiy. Saddi Iskandariy 2013: 40-41], deya maoniy ilmidagi darajasini yuksak baholaydi.

Buyuk shoir "Majolis un-nafois"da Nuriddin Abdurahmon Jomiyning "maoniy durrining ummoni, donishu fazl gavharining koni" [Navoiy. Majolis un-nafois 2013: 338] ekanini ruboiyda betakror badiiyat ila ifodalaydi. "Hayratu-l-abror"da bu ulug' ustozini:

*Ko'ksi – haqoyiq duri ganjinasi,
Ko'ngli – maoniy yuzi oyinasi –* [Navoiy. Hayrat ul-abror 2013: 42]

deya vasf etar ekan, uning ko'nglini ma'nolar yuz ko'rsatadigan oynaga qiyoslaydi. "Layli va Majnun" dostonida bu ulug' zotning xomasidin durri ma'ni oqishi, nutqi oni so'z silkiga toqishi haqida yozar ekan, ohorli tashbeh vositasida so'z Jomiy qalamining ichida sayr etib, ma'ni duriga yo'l olishini aytadi. Bu yo'l aro ma'ni karvoni, hatto ma'ni jahoni kelishini yuksak fasohat va balog'at bilan tasvirlaydi. "Saddi Iskandariy"da esa qalami bilan maoniy tunini charog'on etganini mana bunday ta'riflaydi:

*Chu sur'at aro o't sohib xomasi,
Yana garm o'lub nukta hangomasi.*

*Hamul o'tqakim, nazm sham'in tutub,
Maoniy shabistonini yorutub...* [Navoiy. Saddi Iskandariy 2013: 44]

"Muhokamat ul-lug'atayn"da esa: "...forsiy so'zda jami' alar so'zidin yuqoriroq so'z yo'qtur, ko'prak kutub va rasoil va g'azaliyot va qasoyiddaki, maoniy gavharlarin nazm silkiga kiydurur erdilar" [Navoiy. Muhokamat ul-lug'atayn 2013: 532], deya ustozining qaysi janrda ijod qilmasin, maoniy ilmiga alohida diqqat qaratganiga urg'u beradi.

Hazrat Alisher Navoiy "Hayratu-l-abror"da buyuk mutasavvif Bahouddin Naqshbandni vasf etar ekan, kimki uning xizmatidan ogoh esa, garchi gado bo'lsa ham

ma'ni ila shoh maqomiga erishgani haqida yozadi. "Lisonu-t-tayr"da Shayx Abu Bakr Nishoburiyini "mulki ma'ni sori topib erdi yo'l", deb ta'riflasa, Shayx Boyazid Bistomiyni "amini ganji roz, ahli ma'ni taxti uzra sarfarozi", deya bu toifaning eng ulug'i sifatida vasf etadi. "Mahbubu-l-qulub"da Shayx Muslihiddin Sa'diy Sheroziyni "maoniy ahlining nuktapardozi" deb ta'rif etilgan. "Favoyidu-l-kibar"dagi soqiynomasida Sayyid Hasan Ardasherini "ma'ni ahliga imomi barhaq", "Manga zohirda atovu ustod, Lek ma'ni aro piri irshod", "Holoti Sayyid Hasan Ardasher" asarida esa "orifi maoniy", deya ulug'laydi.

Hazrat Alisher Navoiy maoniy ahli haqida so'z yuritar ekan, hukmdor do'sti Sulton Husayn Boyqaro nomini alohida ehtirom bilan tilga oladi. "Navodiru-sh-shabob" devonining yakuniy 650-g'azalida mana bunday bayt kelgan:

*Anga bu baski jahon mulkin oldi so'z birla,
Chekib sipohi maoniy dami fusunsozi*

[Navoiy. Navodir ush-shabob 2013: 656].

Bu ta'rifda mubolag'a borligi shubhasiz. Shuning barobarida, ushbu baytda teran mazmun va go'zal badiiyat yuksak darajada uyg'unlashgani ham ayni haqiqatdir. Ya'ni baytda Sulton Husayn Boyqaroning sehrli nafasga yo'g'rilgan maoniy lashkarlari orqali so'z bilan jahon mulkini egallagani vasf etilgan.

Hazrat Navoiy "Muhokamatu-l-lug'atayn"da Husayn Boyqaroni "...salim (tab'i) gavhari koni maoniy erdi" [Navoiy. Muhokamat ul-lug'atayn 2013: 535], deya ta'riflasa, "Mezon ul-avzon"da: "ul hazratning sharif majlislari maoniy javohirining koni" bo'lganini aytadi. Nomida "maoniy" istilohi qo'llangan "Xazoyin ul-maoniy" debochasida ushbu kulliyot dunyo yuzini ko'rishida Sulton Husayn Boyqaroning xizmatlari katta ekanini mana bu tarzda ta'kidlaydi: "Bu devonlarda dag'i hamul dastur bila maoniy javohiri shohvoridin va alfoz naqshu nigoridin va tarkib salosatu latofatidin va choshniy holatu haroratidin hech juzve juz'iyotdin yo'qturkim, ul hazratning muborak tab'ining anda kulliy daxli bo'lmamish bo'lg'ay. Balki asli xayol ul hazratning bo'lub, bu banda ham ul hazratning buyrug'i ta'limi bila anda juzviy daxle qilmish bo'lg'aymen. Bu jihatdin bo'la olg'ayki, bu devonlar ul hazratning adilsiz tab'idek benaziru har shohbayti o'z humoyun zotidek olamgir bo'lg'ay. Chun bu ma'no gavharlari barcha ul hazratning tab'i bahridinu zehni konidin hosil bo'ldi va alfozu iborat xazoyini hamul ma'nolar gavharidin to'ldi, bu ma'nodin aning otin "Xazoyin ul-maoniy" qo'yuldi" [Navoiy. G'aroyib us-sig'ar 2013: 17]. Bu so'zlar orqali kulliyotga kirgan devonlardagi **maoniy javohirining** shohlarga monandligi, so'zlarning naqshu nigori (badiiy go'zalligi), tarkibining mukammalligi va o'qiganlarga bahra berishida sultonning xizmatlari katta bo'lgani e'tirof etilgan. Kulliyotning "Xazoyinu-l-maoniy" deb nomlanishi sababi ham shunda ekani ta'kidlangan.

Ma'lum bo'ladiki, hazrat Alisher Navoiy buyuk salafllari va atoqli zamondoshlarining maoniy ilmida erishgan darajasi, ma'ni ahli orasida tutgan o'rni xususida qimmatli ma'lumotlarni yozib qoldirgan. Bu ma'lumotlar maoniy ilmining insoniyat axloqiy-ma'rifiy takomilida tutgan o'rni nechog'liq muhim ekanini tasdiqlaydi.

Ahli ma'ni va ahli surat munosabati. Bu ikki hodisa o'rtasidagi bog'liqlik mohiyatini o'rganish hazrat Alisher Navoiy dunyoqarashini teranroq anglashga xizmat qilishi jihatidan muhimdir. Bu borada eng asosli fikrlar buyuk shoirning o'z asarlarida berilgan. Buyuk mutafakkirning ushbu mazmundagi qarashlarini quyidagicha

guruhlashtirish mumkin: 1) asl mohiyat suratda emas, ma'nida ekani; 2) ma'ni durlarini so'zdan emas, ko'ngildan izlash zarurligi; 3) ma'ni va suratning bir-birini taqozo etishi.

Asl mohiyat suratda emas, ma'nida ekani. Hazrat Navoiyning aksar she'rlarida mohiyatni suratdan emas, ma'nidan izlash zarurligi ta'kidlanadi. Ulug' shoir fikricha, zohirbinlik kishini mohiyatdan uzoqlashtiradi.

*Husni zohirdin ne hosil, ey xush ulkim, har nafas
Shohidi ma'ni yuzidin o'zni farruxfol etar.*

[Navoiy. Badoyi' ul-vasat 2013: 155]

Ushbu baytda ma'ni shohidi – ma'ni mahbubasi vaslidan o'zini har nafasda baxtiyor his etayotgan kishi nazdida zohiriy husnning – suratning qimmatini yo'qligi aytilyapti. Boshqacha aytganda, asl mohiyat suratda emas, ma'nida ekani ta'kidlanmoqda.

*Ne ma'ni ko'rdilarkim, suratingg'a bo'ldilar vola,
Chu ma'ni olamida istamas ahli yaqin surat.*

[Navoiy. Favoyid ul-kibar 2013: 88]

Surat va ma'ni bir-biriga zid. Shu bois shoir suratga maftun bo'lishni maqbul deb bilmaydi. Chunki uning nazdida ma'ni olamiga mansub ahli yaqin – valiyullohlar surat istamaydi. Zero, “Mahbub ul-qulub”ning “Darveshlar zikrida” sarlavhali bobida ulug' mutafakkirning o'zi: “Ma'ni ahli haqiqati maxfiy va surat ahlining haqiqiy da'vi va da'viyi haqiqatda bema'ni” ekani haqida so'z yuritsa, ushbu asarning “Zikr sharhida” deb nomlangan bobida: “...suvrat ahli suvratga nazar solurlar va ma'ni ahli ma'nidin bahra olurlar”, deya ma'ni ahlining afzalligiga alohida urg'u beradi.

*Ista yirtuq janda kiyganlarda ma'ni maxzanin –
Kim, bu yanglig' ganj o'lur ul nav' vayronlar aro.*

[Navoiy. Badoyi' ul-vasat 2013: 25]

Suratga zeb berish odamzodning ma'ni olamidan yiroq ekaniga dalil. Shu bois buyuk shoir ma'ni xazinasini yirtuq janda kiyganlardan istashni tavsiya etayotir. Chunki bu yanglig' ganj – ma'ni xazinasini ayni holdagi vayronlar orasida bo'ladi. “Lison ut-tayr”da ifodalangan: “Odam o'lg'on zebi zohirdin demas, Kimki ondindin faxr etar – odam emas” degan hikmat zamirida ham ayni haqiqat mujassam.

Ma'ni durlarini so'zdan emas, ko'ngildan izlash zarurligi. Hazrat Navoiyning konseptual ahamiyatga molik fikriga ko'ra, aslida so'z va ma'ni bir-birini taqozo etsa ham, ma'noning asl makoni ko'ngil. Ya'ni ma'nini so'zsiz ham ifoda etish mumkin. Mana bu baytda shu haqda fikr yuritilgan:

*Ey Navoiy, so'zda ma'ni yo'qturur, ma'nida so'z,
Durri ma'ni istar o'lsang, aylagil guftor bas.*

[Navoiy. Badoyi' ul-vasat 2013: 241]

So'z ma'nidan bebahra bo'lishi va o'z navbatida, ma'nida so'z bo'lmasligi mumkin. Shu bois ma'ni durlarini istagan odam guftorni – so'zlamog'i zarur. E'tibor berilsa, ko'p gapiradigan odamning so'zlarida ma'no chuqur bo'lmaydi. Bunday kishining nutqida chuqur, hikmatga yo'g'rilgan ma'no o'rnida aksar keraksiz, ortiqcha so'zlar qo'llanadi. “Sukut – oltin, so'z – kumush” hikmati zamirida ana shu haqiqat mujassam. Bu jihatdan ham yuqoridagi bayt tFeran hayot falsafasini ifodalagan, deyish mumkin.

Hazrat Navoiy “Lison ut-tayr”da mana bunday yozadi:

Onglakim so'z o'zga, ma'ni o'zga dur,

Ma'ni ongmoss shog'il ulkim so'zga dur.

[Navoiy. Lison ut-tayr 2013: 258]

Buyuk mutafakkir fikricha, so'z o'zga – ma'ni o'zga. Shu bois kimki so'zga mashg'ul bo'lsa, ma'nidan bebahra qoladi, ma'nini anglay bilmaydi. Ma'nidan bahra ololmaslik esa odamzodni haqiqat yo'lidan adashtiradi. “Favoyid ul-kibar” devonidan o'rin olgan 287-g'azalning mana bu baytlari ham ushbu mazmuni tasdiqlaydi:

*Ko'ngul ollida g'amin qilma talaffuz, tilkim,
Yetkurur ahli maoniyga malolat, laffoz.*

*So'zda ma'ni bila ko'p lafzg'a mayl aylamakim,
Zohir oroyishini ayladi odat laffoz.*

*Lafz zebida Navoiyga berur ma'ni yuz,
Qayda ma'nida topar muncha mahorat laffoz.*

[Navoiy. Favoyid ul-kibar 2013: 292]

Ushbu baytlarda kalit so'z vazifasini o'tagan “laffoz”, odatda, uch xil ma'noda keladi: 1) gapirishga usta, so'zamol; 2) ko'p gapiruvchi, ezma; 3) lofchi.

Qaysi mazmunda kelishidan qat'i nazar, bu so'z “ahli maoniy”ga qarama-qarshi, zid ma'noni ifodalagan. Dastlabki baytda laffozga murojaat etilib, ko'ngil oldida uning g'amidan so'z ochmaslik zarurligi, chunki til maoniy ahliga malolat yetkazishi ta'kidlanayapti. Bu o'rinda “ko'ngil” va “til” ham o'zaro tazod hosil qilyapti. Chunki ahli maoniy – ishq ahli, dard ahli, ko'ngil odami. Maoniy ahlining ko'ngil ko'zi ochiq bo'ladi. Shu bois ma'nini anglashda tilga, so'zga ehtiyoj sezavermaydi. Keyingi baytda laffozning so'z oroyishini odat qilganiga urg'u berilmoqda. Hazrat Navoiy fikricha, so'zga ziynat bermoq zarur, lekin bu eng asosiysi emas. Ko'p lafzga mayl aylamaslikni tavsiya etayotgani sababi shunda. Surat ahlining ramzi bo'lgan laffoz esa o'zining so'zamolligini ko'rsatmoq istaydi. Maoniy va lafz ahli o'rtasida ana shu jihatdan katta farq bor.

G'azal maqta'ida ulug' shoirning ijod konsepsiyasiga daxldor muhim badiiy umumlashma ifodalangan. Qachonki lafzga zeb berar ekan, Navoiyga ma'ni yuz ko'rsatadi. Ya'ni buyuk mutafakkir she'riyatida so'zga berilgan badiiy ziynat va teran ma'no yuksak darajada uyg'unlashadi. Laffoz esa ma'nida bunday mahoratni topmog'i dushvor. Buyuk shoir xulosasiga ko'ra, ma'ni durlari laffozning so'zida emas, maoniy ahlining ko'ngil ko'zidadir.

Ma'ni va suratning bir-birini taqozo etishi. Har bir narsa o'zaro juft yaratilgan va bunda teran hikmatlar bor. Kecha va kunduz, yaxshilik va yomonlik, gunoh va savob va h.k. Ma'ni va surat ham xuddi shunday juftlikni hosil qiladi va mohiyatan bir-biriga zid bo'lsa ham, biri ikkinchisiz mavjud bo'la olmaydi. Zohiran suratni inkor etishdek tuyulgan fikrlar asosiy e'tiborni ma'niga qaratish zarurligiga urg'u bermoq uchundir. Ma'niga ustuvor ahamiyat bermoq suratga mutlaqo ehtiyoj yo'qligini anglatmaydi. Hazrat Navoiy asarlarida masalaning ana shu jihati teran badiiy talqin etilgan. Bu esa, o'z navbatida, buyuk mutafakkirning falsafiy tafakkuri miqyosi nechog'liq yuksak bo'lgani isbotidir. Mana bu bayt ham ushbu fikrni tasdiqlaydi:

*Ne nav' suvratidin ko'z olayki, ma'nidin
Bo'lurg'a bir xabar o'lmish manga sabab suvrat.*

[Navoiy. Badoyi' ul-vasat 2013: 99]

Oshiq ma'shuqa suratidan ko'z ololmasligining boisini ma'nidan xabar bo'lishiga surat sabab ekani bilan izohlayapti. Bu o'rinda ma'ni bilan suratning bir-birini taqozo etishi, biri ikkinchisiz mavjud bo'la olmasligi hayotiy va badiiy mantiq asosida dalillanyapti.

*Bas, ajab suvratdurur, qaysig'a jon aylay fido,
Suvrating naqshig'a yo ul naqshning naqqoshig'a.*

[Navoiy. Badoyi' ul-vasat 2013: 569]

Yor surati hayratga loyiq. Lekin oshiq kimga jon fido qilmog'i zarur: bu suratning naqshiga – go'zalligigami yoki naqshning naqqoshiga – ana shu go'zallikni yaratgan Haq taologami? Ritorik so'roqqa asoslangan ushbu bayt ham hazrat Navoiyning konseptual qarashini ifodalagani bilan ahamiyatlidir. Ushbu savol zamirida buyuk mutafakkir dunyoqarashining, falsafiy tafakkurining negizi ifodalangan. Aslida, naqsh vositasida Naqqoshga bo'lgan muhabbatni talqin etish buyuk Navoiy mansub naqshbandiya tariqatining asosini tashkil etgani ma'lum. Bayt ana shu mohiyat ifodalangani jihatidan alohida ahamiyatga ega.

“Favoyidu-l-kibar”dagi “Majozdin maqsudi haqiqat ekanni izhor qilmoq va suratdin g'araz ma'ni ekanin padidor qilmoq” sarlavhali qit'ada ham ayni mohiyat o'ziga xos poetik talqin etilgan:

*Majozdin manga maqsud erur haqiqiy ishq,
Nedinki, ahli haqiqatqa bu tariqat erur.*

*Majozdin chu haqiqatqa yo'l topar oshiq,
Qilur majozni nafyi ulki, behaqiqat erur.*

[Navoiy. Favoyid ul-kibar 2013: 723]

Garchi qit'a matnida “ma'ni” va “surat” so'zlari uchramasa-da, sarlavhadagi qayddan, aslida, bu ma'no ham e'tiborda tutilgani ayon bo'ladi. “Majoz” va “haqiqat” tushunchalari mohiyatan “surat” va “ma'ni”ga muvofiq keladi. Ya'ni ulug' mutafakkir fikricha, haqiqiy ishqqa majoz vositasida erishiladi va haqiqat ahlining tariqati – shu. Oshiq haqiqatga yo'lni majozdan topadi. Shu bois majozni inkor etgan kishi behaqiqatdir – haqiqatdan hech qachon bahra ololmaydi.

Hazrat Alisher Navoiy “Saddi Iskandariy” dostonida ahli ma'ni kim va uni qanday tanish mumkin, degan savollarga aniq-tiniq javob bergan. Muhimi, ulug' shoir ma'ni va surat tushunchalarining o'zaro nisbati masalasiga ham munosabat bildirib o'tgan:

*Birov ahli ma'ni deyolur o'zin –
Ki, Haq ochmish o'lg'ay basirat ko'zin.*

Ne surat angakim bo'lur oshkor,

Ani anglasa sun'i suratnigor. [Navoiy. Saddi Iskandariy, 2013: 391]

Ahli ma'ni kim? Hazrat Navoiy fikricha, Haq basirat ko'zini ochgan kishigina bu toifaga mansub bo'lmog'i mumkin. U qanday fazilatlarga ega bo'lmog'i kerak? Agar biror suratni ko'rsa, uni suratnigorning – Musavvirning san'ati deb anglaydi. Naqshni ko'rib bahra olsa, Naqqosh haqida, go'zal jussani ko'rsa, uni Yaratguvchi xususida tafakkur qiladi. Boshqacha aytganda, maoniy ahlini suratning o'ziga mahliyo bo'lib qolmay, unda

yashiringan ma'ni to'g'risida fikr yuritadi. Maoniy ahliga mansub basirat ko'zi – botin diydasi ochiq kishi ana shunday sifatlariga ega bo'ladi.

Hazrat Alisher Navoiy ijodida “ma'ni” talqini va “ahli maoniy” vasfi xususidagi fikrlarni xulosalab aytish mumkinki, “ma'ni” istilohi “surat”ning ziddi bo'lib, zohiriy mazmunni emas, botiniy mohiyatni ifoda etadi. “Maoniy” tushunchasi esa istilohda fikrni badiiy ifodalashning asosi hisoblangan balog'at ilmining tarkibiy qismlari bo'lgan maoniy, bayon va bade' ilmlaridan birini anglatadi. “Ahli maoniy” birikmasi yanada kengroq mohiyatni ifodalaydi. Buyuk shoir asarlarida bu istiloh asosan surat va zohir ahlining ziddi hisoblangan ma'ni va botinga e'tibor qaratuvchi haqiqat ahli, avliyoulloh mazmunida talqin etilgan. Ko'ngil ko'zi, basirat diydasi ochiq valiy zotlarni, majoz vositasida Haqni anglaguvchi haqiqat va ma'rifat ahlini hazrat Alisher Navoiy maoniy ahli sifatida vasf qilgan. Bu toifaning fikru qarashlarini, munosabatini barcha masalalarda mezon deb bilgan. Buyuk mutafakkir talqiniga ko'ra, ma'ni ahli uchun boylik va hashamning, molu mulk va mansab-martabaning zarracha ham e'tibori yo'q. Ular ma'rifat va hikmatning, haqiqat va himmatning timsoli darajasiga ko'tarilgan yuksak kamolot sohiblaridir. Hazrat Alisher Navoiy siyrati va axloqiga ko'ra ham, haqiqat va ma'rifatda erishgan martabasi nuqtayi nazaridan ham, ijodiy kamoloti va tafakkur miqyosi mezonidan ham maoniy ahlining sohibqironi, deyishga munosib zotdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алишер Навоий. Бадойиъ ул-бидоя. /Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Т.І. - Тошкент: Фан, 1987.
2. Alisher Navoiy. G'aroyib us-sig'ar. To'la asarlar to'plami. O'n jildlik. Birinchi jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2013.
3. Alisher Navoiy. Navodir ush-shabob. To'la asarlar to'plami. O'n jildlik. Ikkinchi jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2013.
4. Alisher Navoiy. Badoyi' ul-vasat. To'la asarlar to'plami. O'n jildlik. Uchinchi jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2013.
5. Alisher Navoiy. Favoyid ul-kibar. To'la asarlar to'plami. O'n jildlik. To'rtinchi jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2013.
6. Alisher Navoiy. Xamsat ul-mutahayyirin. To'la asarlar to'plami. O'n jildlik. Beshinchi jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2013.
7. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror. To'la asarlar to'plami. O'n jildlik. Oltinchi jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2013.
8. Alisher Navoiy. Layli va Majnun. To'la asarlar to'plami. O'n jildlik. Yettinchi jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2013.
9. Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. To'la asarlar to'plami. O'n jildlik. Sakkizinchi jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2013.
10. Alisher Navoiy. Lison ut-tayr. Majolis un-nafois. Mahbub ul-qulub. /To'la asarlar to'plami. O'n jildlik. To'qqizinchi jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2013.
11. Alisher Navoiy. Holoti Sayyid Hasan Ardasher. Nasoyim ul-muhabbat. Muhokamat ul-lug'atayn. /To'la asarlar to'plami. O'n jildlik. O'ninchi jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2013.
12. Деҳхудо, Алиакбар. Луғатнома. - Техрон: Тажриш нашриёти, 1377, 1-жуз.
13. Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972.
14. Nizomiy Ganjaviy. Xusrav va Shirin (Tarjimon: Jamol Kamol). - Bako, 2019. – B.49

MUNDARIJA

İsa HƏBİBBƏYLİ. Əbədiy aşarlığın Əlişir Nəvai nümunəsi	7
Shuhrat SIROJIDDINOV. Alisher Navoiy o‘ziga ta’lim bergan ustozlari haqida	9

I SHO‘BA. ALISHER NAVOIY ADABIY-ILMIY MEROSINING BASHARIYAT TAMADDUNIDA TUTGAN O‘RNI

BİRİNCİ OTURUM. ALIŞİR NEVAİ BİLİMSSEL MİRASININ BEŞERÎ DÜŞÜNCE TARİHİNDEKİ YERİ

PANEL I. THE PLACE OF THE SCIENTIFIC HERITAGE OF ALISHER NAVOI IN HUMAN CIVILIZATION

Nurboy JABBOROV. Alisher Navoiy va maoniy ahli	15
Vahit TÜRK. Bedâyiü'l-Bidâye ve Türkiye'deki Divan Yayınlarında Bulunmayan Şiirler	25
Nüşabə ARASLI. Nəvainin fəlsəfi qəsidələrində Xaqani təsiri	30
Nusratullo JUMAXO‘JA. “Ashraquat...” g‘azalining sehr-u sinoatlari	39
Boqijon TO‘XLIYEV. Alisher Navoiy ijodi – fenomenal hodisa sifatida	44
Yaşar QASIMBƏYLİ. Dahi dastançının misilsiz lirikası	48
Nozliya NORMURODOVA. Alisher Navoiy asarlarining jahon tillariga tarjimalari haqida	59
Aftondil ERKINOV. Navoiyning Mashhadiy bilan so‘nggi adabiy hamkorligi: Amerikadagi 1500-yili ko‘chirilgan noyob qo‘lyozma	63
Almaz ÜLVİ BİNNATOVA. Əlişir Nəvainin bioqrafik əsərləri (“ <i>Haləti-Seyyid Həsən Ərdəşir</i> ”, “ <i>Xəmsətul-Mütəhəyyirin</i> ” və “ <i>Haləti-Pəhləvani Məhəmməd</i> ”)	70
Салида ШАРИФОВА. Жанровое новаторство Алишера Навои	92
Nafas SHODMONOV, G‘iyosiddin SHODMONOV. Navoiy “Xamsa”si nashrlariga doir	96
Rashid ZOHID. “Tirguzur har xastani...” (<i>bir g‘azal sharhi</i>)	102
Uzoq JO‘RAQULOV. “Saddi Iskandariy”da “yo‘l” va “tasodif” xronotopi	107
Dilnavoz YUSUPOVA, Dr. Kemal Yavuz ATAMAN. Ali Şir Nevai’nin Nesayimü’l Muhabbet’inde Marifetullah Anlayışı	114